

هویت ملی در قصه‌های عامه دوره صفوی

محمد حنیف

۱۳۹۴

سرشناسه	حنیف، محمد، ۱۳۴۰ -
عنوان و نام پدیدآور	هویت ملی در قصه‌های عامه دوره صفوی / محمد حنیف.
مشخصات نشر	تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	چهارده، ۳۱۷ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۱۲۱-۸۴۹-۱
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
یادداشت	کتاب حاضر نخستین بار تحت عنوان «هویت ملی در قصه‌های عامه با تکیه بر منابع دوره صفوی» توسط انتشارات زیبا در سال ۱۳۸۷ منتشر شده است.
یادداشت	کتابنامه: ص. ۳۱۱ - ۳۱۷.
عنوان دیگر	هویت ملی در قصه‌های عامه با تکیه بر منابع دوره صفوی.
موضوع	ادبیات عامه ایرانی -- تاریخ و نقد
موضوع	ویژگی‌های ملی ایرانی در ادبیات
موضوع	داستان‌های فارسی -- تاریخ و نقد
اسم افزوده	شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده‌بندی کنگره	۱۳۹۲ ۹۵۹/ح-۳۹۹۳ PIR
رده‌بندی دیویی	۳۹۸/۲۰۹۵۵
شماره کتاب ملی	۴۰۸۱۲۸۷

هویت ملی در قصه‌های عامه دوره صفوی

نویسنده: محمد حنیف

چاپ نخست: ۱۳۹۴

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حروف چینی و آماده‌سازی انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صغرفی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیه
حق چاپ محفوظ است.

انتشارات
علمی و فرهنگی

اداره مرکزی و مرکز پخش: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی، حمل بودا)، کوچه کمان،
پلاک ۲۵؛ کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷ - ۱۵۸۷۵، تلفن: ۷۰ - ۸۸۷۷۴۵۹۹؛
فکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲؛ تلفن: ۲۹ - ۸۸۶۶۵۷۲۸؛ تلفکس: ۴۵ - ۸۸۶۷۷۵۴۴

www.elmifarahangi.ir info@elmifarahangi.ir

www.ketabgostar.com info@ketabgostar.com

آدرس اینترنتی:

فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه‌روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۱۶-۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۶۶۴۰۰۷۸۶
فروشگاه دو: میدان هفت تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام قزاقی و خردمند، پلاک ۱۳؛
تلفن: ۷-۸۸۳۴۳۸۰۶

فروشگاه سه: جمهوری، چهارراه شیخ هادی، نیش رازی، پلاک ۶۹۹
فروشگاه چهار: بزرگراه شهید حقانی، بعد از ایستگاه مترو حقانی، خروجی کتابخانه ملی، کتابخانه ملی
(نمایشگاه و فروشگاه دائمی کتاب)
فروشگاه پنج: خیابان کارگر شمالی، روبه‌روی پارک لاله، نیش کوچه ستاره، نمایشگاه و فروشگاه
محصولات فرهنگی سازمان تأمین اجتماعی، پلاک ۱

فهرست مطالب

نه		سپاسگزاری
یازده		مقدمه
۱		فصل اول: هویت، قصه عامه و داستان سبایی دوره صفوی
۱		ملت
۴		فرهنگ
۴		هویت
۵		هویت قومی و هویت اجتماعی
۶		هویت ملی
۸		فرهنگ و هویت ملی و مکاتب مختلف
۹		هویت در نظریه کنش متقابل نمادین
۱۰		هویت در مکتب کارکردگرایی
۱۱		هویت در نظریه تضاد
۱۲		هویت ملی، مفاهیم متفاوت و نگاه کتاب حاضر
۱۳		هویت ملی در ایران عصر صفوی
۱۶		هویت ایرانی پس از صفویه
۱۹		فرهنگ و ادبیات عامه
۲۱		فواید فرهنگ و ادبیات عامه
۲۴		انواع قصه‌های عامه

۲۸	ویژگی‌های قصه‌های عامه فارسی
۲۹	صفویه و داستان‌سرایی

۳۴	پی‌نوشت
----	---------

۳۹	فصل دوم: هویت ملی دوره صفوی در قصه‌های شفاهی
۳۹	شاه‌عباس؛ نماد اقتدار صفویان در قصه‌های عامه
۴۲	تبار مشترک
۴۲	حدود جغرافیایی سرزمین ایرانیان
۴۷	زبان مشترک
۴۷	گذشته تاریخی مشترک ایرانیان
۵۴	نظم فارسی و شعر ایرانیان
۷۰	مذهب مشترک ایرانیان
۷۵	آداب و رسوم و ادبیات مشترک ایرانیان

۸۲	پی‌نوشت
----	---------

۹۹	فصل سوم: هویت ملی در قصه‌های مکتوب دوره صفوی
۹۹	قصه‌های مکتوب دوره صفوی
۱۰۱	۱. آثار داستانی قرن دهم
۱۰۳	۲. آثار داستانی قرن یازدهم
۱۰۶	۳. آثار داستانی قرن دوازدهم
۱۰۸	مؤلفه‌های هویت ملی در پنج قصه مکتوب دوره صفوی
۱۰۸	۱. اسکندرنامه
۱۱۱	۲. هزارویک روز
۱۱۹	۳. شاهزاده شیرویه
۱۲۴	۴. حسین‌گرد شبستری
۱۳۷	۵. فلک‌نازنامه

۱۴۳	پی‌نوشت
-----	---------

۱۴۷	نتایج پژوهش
-----	-------------

۱۵۱	سخن آخر
-----	---------

۱۵۳	ضمائم
۱۵۳	قصه‌های شفاهی
۱۵۴	۱. شاه‌عباس و آرزوی دختران
۱۵۵	۲. شاه‌عباس و مرد پینه‌دوز
۱۵۷	۳. شاه‌عباس و دختر دانا
۱۶۵	۴. خوبه که خوبه! خیلی خوبه!
۱۶۶	۵. شاه‌عباس و پیرزن
۱۶۸	۶. تن‌خانۀ شاه‌عباس
۱۶۸	۷. شاه‌عباس و دختر قصر دورافتاده
۱۷۷	۸. شاه‌عباس و نام‌خاران
۱۷۸	۹. شاه‌عباس و روستایی
۱۸۰	۱۰. دختر بزرگ و پسر خوانده شاه‌عباس
۱۸۱	۱۱. شاه‌عباس و ازداد و خیانت درباریان
۱۸۴	۱۲. شاه‌عباس و دخترش
۱۸۷	۱۳. شاه‌عباس و مرد کفاش
۱۸۹	۱۴. شاه‌عباس و الله‌وردی خان
۱۹۱	۱۵. شاه‌عباس و سه خواهر فقیر
۱۹۶	۱۶. خوش‌حالی شاه‌عباس
۱۹۶	۱۷. شاه‌عباس و میرداماد
۱۹۸	۱۸. شاه‌عباس، پیرزن و سه دخترش
۲۰۱	۱۹. بازوبند شاه‌عباس
۲۰۴	۲۰. شاه‌عباس و شال سحرآمیز
۲۰۷	۲۱. شاه‌عباس و سرمای زمستان
۲۰۷	۲۲. شاه‌عباس و درویش دربار
۲۰۹	۲۳. شاه‌عباس و پیرمرد سرنوشت‌نویس
۲۱۰	۲۴. شاه‌عباس و ابراهیم، پسر چوپان
۲۱۴	۲۵. شاه‌عباس و قلندرهای شهر
۲۱۶	۲۶. شاه و مرد پندفروش
۲۱۷	۲۷. شاه‌عباس و مدرسه‌سازی
۲۱۷	۲۸. شاه‌عباس و خبر تولد پسرش
۲۱۷	۲۹. شاه‌عباس و خبر مرگ همسرش
۲۲۰	۳۰. شاه‌عباس و بهروز نقاش

۲۲۵	۳۱. شاه‌عباس و مرد چوپان
۲۲۷	۳۲. شاه‌عباس و مرد حلاج
۲۲۸	۳۳. شاه‌عباس و دختر شاه هندوستان
۲۳۶	۳۴. شاه‌عباس، دختران و مرغ سخنگو
۲۴۰	۳۵. شاه‌عباس و الله‌وردی خان کور
۲۴۱	۳۶. دنیا را هرطوری بگیری، می‌گذرد
۲۴۷	۳۷. شاه‌عباس و شیخ‌بهایی
۲۴۷	۳۸. جسد شیخ‌بهایی
۲۴۷	۳۹. شاه‌عباس و تاجر مُشته‌فروش
۲۴۸	۴۰. ای به کاری که بسازد خدا
۲۵۲	۴۱. شاه‌عباس و میرآخور و مرد روستایی
۲۵۸	۴۲. شاه‌عباس و مرشد یزدی
۲۶۲	۴۳. شاه‌عباس و جعفر حلاج
۲۶۹	۴۴. شاه‌عباس و مرد
۲۷۴	۴۶. شاه‌عباس پیرز
۲۷۵	۴۷. شاه‌عباس و پیرمردی که گاه داشت
۲۷۷	۴۸. شاه‌عباس و ایلچی رنگ
۲۷۷	۴۹. حیدریک قزلباش و شاه‌عباس
۲۸۰	۵۰. مرد سیاه‌پوست، همسرش و شاه‌عباس
۲۸۳	۵۱. ننه‌جان قلب سلطان برگشته
۲۸۴	۵۲. شاعران و شاه‌عباس
۲۸۴	۵۳. ظروف مسی و چینی
۲۸۴	۵۴. شاه‌عباس و خواجه‌نعمان
۲۹۸	۵۵. پیشنهاد پیرزن به شاه‌اسماعیل
۲۹۹	۵۶. امامزاده‌ای که شاه‌اسماعیل صفوی پیدا کرد
۳۰۰	۵۷. شاه‌سلطان حسین و کرامات پیر معلم

۳۰.۲ جدول‌ها و نمودارها

۳۰.۸ بی‌نوشت

۳۱۳ کتابنامه

۳۱۶ تحقیقات و پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های منتشرنشده

۳۱۷ نشانی‌های اینترنتی

مقدمه

ادبیات عامه، به بررسی قصه‌های عامه، در فرهنگ مردم (فولکلور) جایگاه والایی دارد؛ زیرا این فسه‌ها در برگ‌رنده جنبه‌های ظریفی از وجوه هویتی هر ملت محسوب می‌شود. این مهم از آن‌رو حائز اهمیت است که مورخان کمتر به مسائل اجتماعی پرداخته‌اند و بیشتر به حوادث سیاسی و زندگی شاهان و شاهزادگان و درباریان توجه کرده‌اند؛ در حالی که قصه‌های فولکلوریک زندگی اجتماعی تمامی طبقات، و بیش از آن زندگی مردم فرودست را به تصویر کشیده‌اند. در این قصه‌ها، می‌توان جنبه‌های ناپیدای زندگی گذشتگان، اعم از باورها، آیین‌ها، عادات، معماری، وضع زندگی، طبقات، شیوه گفتار، تمایلات فکری و عاطفی و... را بررسی کرد.

باآنکه قصه‌های عامه از جنبه‌های دیگری همچون ارزش‌های ریشه‌ای و آموزشی و یاری‌رساندن به فهم بهتر ادب کهن (ادبیات رسمی و مکتوب) واجد اهمیت است، شاید هیچ‌یک از فواید برشمرده، همسنگ نقش آن‌ها در بازشناسی هویت ملی نباشد؛ به‌خصوص اگر قصه‌های عصری همچون عصر صفوی بررسی شود. عصری که می‌توان آن را از اعصار تاریخی مهم ایران دانست. شاید بتوان شاخص‌ترین ویژگی دوره صفوی را احیای وحدت ملی ایرانیان، این بار تحت لوای تشیع، دانست. بیشتر سرزمین‌های جداشده از کشور باستانی ایران، پس از بازگردانده شدن، زیر لوای پرچم تشیع حیات

نوینی آغاز کردند و دگرگونی‌های مختلفی را از جنبه‌های متفاوت پذیرا شدند که اغلب آن‌ها تا امروز نیز پایدار مانده است. یکی از این دگرگونی‌ها رونق گرفتن قهوه‌خانه‌ها و برخلاف آنچه حکومت می‌خواست، توجه به قصه‌های باستان بود؛ چنان‌که سفرنامه‌نویسان گزارش‌های متعددی درباره نگاره‌های دیواری از پهلوانان اسطوره‌ای ایران، در شهرهای دوره صفوی نوشته‌اند.

روحانیان شیعه که در این دوره قدرتی همسنگ قدرت شاهان صفوی و گاه فراتر از آن داشتند، نگذاشتند که قصه‌های مذهبی را قصه‌گویان کم‌سواد نقل کنند؛ لذا قصه‌گویان سنتی و قومی و قهوه‌خانه‌ای به نقل قصه‌های تاریخی و اجتماعی روی آوردند. از سوی دیگر فرهنگ دینی ملی ایران را در این دوره بیش از همیشه تقویت شد و به‌عنوان عاملی برای تهییج مردم در مبارزه با عثمانی‌ها و ازبک‌ها به کار رفت. مجموع این اوضاع به شکوفایی قصه‌گویی، اعم از سفارشی و عامیانه، در این عصر منجر شد. آثاری همچون اسکندرنامه (کاتب: منوچهر حکیم) و هزارویک‌روز (کاتب: دولاکروای فرانسوی) حاصل وضع فرهنگی اجتماعی این دوره است. علاوه بر این‌ها، درباره شیراز سبک شاه‌عباس نیز حکایت‌های بسیاری بر سر زبان‌ها افتاد که هنوز هم بخشی از ادبیات شفاهی ایران را تشکیل می‌دهد. البته، این قصه‌ها در مقایسه با قصه‌های پیشین، ارزش ادبی چندانی نداشت؛ اما آنچه سبب اهمیت فراوان این قصه‌ها می‌شود و می‌توان آن را عامل اصلی دانست، بکر بودن این عرصه و بی‌توجهی صاحب‌نظران به تحلیل قصه‌ها از منظر بازیابی مؤلفه‌های رایج هویت ملی در دوره صفوی است. بنابراین، می‌توان ادعا کرد که چنین پژوهشی، به روشن‌سازی جنبه‌هایی تاریک از زندگی فرهنگی اجتماعی و نگرش‌های فکری و عاطفی مردم در دوره صفویان کمک می‌کند.

هدف اصلی پژوهنده یافتن وجوه مختلف هویت ملی ایرانیان در قصه‌های عامه دوره صفوی است. بدین منظور، علاوه بر قصه‌های شفاهی مربوط به عصر صفوی، تعدادی از قصه‌های عامه مطرح در این دوره نیز بررسی خواهد شد. این قصه‌ها عبارت است از: ۱. هزارویک‌روز که دولاکروا در دوره صفوی جمع‌آوری شد؛ ۲. شاهزاده‌شیرویه که از قصه‌های اواخر دوره صفوی

به‌شمار می‌آید و کاتب آن ناشناس است؛ ۳. فلک‌ناز که تحریرکننده آن تسکین شیرازی است و در سال‌های اول پس از صفوی خلق شده است، اما حلقه اتصال آثار داستانی صفوی و پس از آن شمرده می‌شود؛ ۴. حسین کرد که نویسنده آن ناشناس است؛ ۵. اسکندرنامه، نوشته منوچهر حکیم. البته، برخی دیگر از قصه‌هایی که به‌طور پراکنده درباره زندگی شاهان صفوی روایت شده است نیز بررسی خواهد شد.

دانشی نظری این پژوهش، تعریف‌هایی مبتنی بر است که از هویت و ملیت ادبیات عامه ارائه شده است. نگارنده، پس از بررسی موضوع هویت، خواهد کرد تا در خلال بررسی متون به سؤال‌هایی درباره هویت ملی پاسخ دهد. همچنین، ضمن بررسی عناصر هویتی قصه‌های شفاهی سلاطین صفوی و نیز برخی آثار متون مکتوب، گزیده این قصه‌ها را در ضمیمه کتاب خواهد آورد. در پایان، ذکر این به‌یاد می‌آید که این موضوع نخستین بار است که بررسی می‌شود و امکان استفاده پژوهنده از حاصل زحمات چندین ساله صدها فرهنگیار و دستیار پژوهش، تازگی و ارزشی خاص بدان بخشیده است؛ اما گام‌نهادن در چنین مأموریتی بزرگی، عاری از نقص نخواهد بود. یگانه افتخار نگارنده آغاز کردن راهی نرفته است که در آینده، پژوهشگران توانای این دیار آن را تا پایان خواهند پیمود.

امید که روزی غم نان بگذارد بی‌دغدغه و با فراغ بال، ادامه این راه را بپیماییم.

جامه‌ای کز فراق چاک شد
ای بسا آرزو که خاک شده

گر بماندیم زنده بردوزیم
ور نماندیم عذر ما بپذیر

محمد حنیف